

HAL
open science

Õigeusu misjonäride strateegiad Vene põhjaaladel

Eva Toulouze

► **To cite this version:**

Eva Toulouze. Õigeusu misjonäride strateegiad Vene põhjaaladel. Aleksander Pulver. Interdistiplinaarsus sotsiaalteadustes, Eesti sotsiaalteaduste VI aastakonverents I, 4.-5. november 2005 Tallinna Ülikool, , pp.161-170, 2007. hal-01278253

HAL Id: hal-01278253

<https://inalco.hal.science/hal-01278253>

Submitted on 24 Feb 2016

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Õigeusu misjonäride strateegiad Vene põhjaaladel

Õigeusu misjonäride tegevust Vene põhjaaladel on teaduslikust aspektist seni väga vähe uuritud. Nõukogude ajal oli kõik kristlusega seondud põlu all. Kuigi hiljem on teema hakanud teatavat huvi äratama, on kõnealust teemat puudutavad kirjutised enamjaolt seotud kiriku taaselustamisega ja seetõttu on ka neis peamiselt ülistatakse misjonäride tegevust.

Käsitlen teemat kultuuridevaheliste kontaktide raamistikus, võttes vaatluse alla suhted kristlike misjonäride ja põhja põlisrahvaste vahel. Täpsemalt vaatlen, kuidas mõjutasid kontaktid nii ühte kui teist dialoogi osapoolt. Keskendun oma ettekandes kiriku esindajate tegevusele, kuna selle kohta on meieni jõudnud kõige rohkem materjali. Küllaltki raske on anda täpseid hinnanguid selle kohta, kuidas reageerisid misjonitööle põliselanikud; seevastu misjonäride töö kohta leidub mitmeid huvitavaid allikaid, mida seni on suhteliselt vähe kasutatud. Varasemate ristiusustamiskampaaniate kohta võib teavet leida 19. sajandil tegutsenud kirikuloolaste kirjutistest, hilisema aja kohta on oluliseks allikaks misjonäride endi kirjutatud tööd.

Kirjeldan kolme vaimuliku misjonitööd, mis kokkuvõttes hõlmab kõiki kristluse levitamise olulisemaid perioode Venemaal ja annan seega kaudse ajaloolise ülevaate Venemaa ristiusustamisest. Peamiselt pöoran tähelepanu misjonäride maailmavaatele ja püüan esile tuua nende suhtumist oma töösse.

1. Filofei Leštšinski ristiusustamiskampaaniad

Süsteemilise ristiusustamise algust Venemaa põhjaaladel märgivad Peeter Suure 1706. ja 1710. aastal väljastatud ukaasid. Nendes väljendub valitseja kindel tahe vabastada impeerium Euroopa viimastest paganatest, tulgu selleks kasutada kas või õige karme meetodeid. Esimene piirkond, kus püüti kohalikku elanikkonda õigeusku pöörata, on Lääne-Siber. 1700. aastal loodi Tobolskis põhja põliselanike seas misjonitöö korraldamiseks metropoliidi amet. 1702. aastal määrati sellele kohale vaimulik Filofei Leštšinski. Alguses proovis misjonär jumalasõna levitada handi ja mansi laagrites, kuid mitme aasta vältel ei õnnestunud tal olulisi tulemusi saavutada. Ristiusustamistegevus sai õige hoo sisse alles siis, kui Siberi kuberneriks sai krahv Gagarin: temalt saadud toetusega asus Filofei uuele misjoniretkele laeva,

sõjaväeüksuse ja võrdlemisi suure hulga rahaga. Alates 1714. aastast käis ta korduvalt obiugrilastega asustatud piirkondades, ristides tuhandeid inimesi. Ametlikud andmed osutavad 40 000 ristitule. Kas selles piirkonnas üldse nii palju põliselanikke oli, on juba omaette küsimus. Igatahes annavad arvud ettekujutuse kampaania suuruselt. Ettevõtmise lõpuks oli Leštšinski ristinud peaaegu kõik handi ja mansi kogukonnad, keda tal õnnestus kohata. Neenetsid ristiustamisele ei allunud. Kristluse vastuvõtmisest keeldusid ka neenetsite naabruses elavad Obdorski handid.

Kuidas õnnestus Leštšinskil selliseid tulemusi saavutada?

- Esimeseks oluliseks märgiks on tõsiasi, et misjonitöö hakkas vilja kandma alles siis, kui ilmalikud võimud kirikut materiaalselt toetama asusid. See andis vaimulikele võimaluse näidata end kohalike silmis mõjukana ja võimaldas vastupanu mahasurumisel kasutada ka jõumeetodeid. Kas ja kuivõrd Leštšinski vägivaldseid meetodeid kasutas, on veel välja selgitamata. Tal oli selleks võimalus. Kuid juba ainuüksi sõjaväelaste kohalolu võis kohalike jaoks olla veenev argument misjonärile järele andmiseks.
- Kindlalt on teada, et Leštšinski strateegiasse kuulus sümbolne vägivald kohaliku usu sümbolite, iidolite ja pühakohtade vastu. Kohalike juurde tulles haarasid metropoliit ja tema abilised enda kätte pärismaalaste jumalakujud, et need kiiresti purustada. Eesmärk oli näidata, et kristlaste Jumal on palju tugevam kui kohalikud jumalused, kes lasevad end vähimagi vastupanuta hävitada – juba ainuüksi see pidavat näitama, et kristlaste Jumal on ainuõige. Kõigele lisaks kandis metropoliit põliselanike ette tulles alati pidulikku rüüd ja säravaid ametiriistu.
- Keeleline suhtlus ei olnud Leštšinski jaoks oluline: ta ei kavatsenudki põliselanike juures selgitustööd teha. Esiteks on õigeusk iseenesest rituaalipõhine religioon (Nikoni kirikureform puudutas teatavasti rituaalide läbiviimist). Teiseks usuti tollal ilmselt ristimise maagilisse toimesse. Üksikisiku teadlikkust ei peetud kuigi tähtsaks.

Venelaste poolt vaadatuna oli 1725. aastaks enamik Lääne-Siberi põliselanikke kristlased. Põliselanike poolt vaadatuna oli aga situatsioon siiski märksa keerulisem. Esiteks oli kohtumine Leštšinskiga nende esimeseks kokkupuuteks misjonitööga, mis

on kohalike jaoks ühtaegu ebameeldiv ja arusaamatu. Edaspidi püüdsid põliselanikud kokkupuuteid misjonäridega igal võimalusel vältida. Teiseks on kristlaste ja animistide usulised tõekspidamised nii erinevad, et nad ei saagi teineteist mõista. Animistide avatusele kõige üleloomuliku suhtes vastandub kristluse suletus ja absoluutsus. Leštšinski peamine argument põhines võrdlusel: seades kristliku Jumala kõrvuti kohalike jumalustega, kinnitas ta põliselanike arusaama, et kristlaste Jumal on loomult samasugune jumal nagu nendegi omad, ainult et palju tugevam. Selmet oma vanade jumalate kummardamine lõpetada ning hakata teenima kristlikku Jumalat, lisasid põliselanikud enda panteoni hoopis kaks uut “jumalust” – Kristuse ja Püha Nikolai Imetegija. Kontakt misjonäridega jättis kohalikku ellu küll sügava jälje, aga ei mõjunud selliselt, nagu venelased soovisid: põliselanikud tundsid huvi vaid ikoonide ja muu välise vastu. Õigeusu sisuline õpetus jäi neile täiesti võõraks.

Commentaire [IK1] : Mis see “kristluse absoluutsus” õieti tähendab?

Commentaire [IK2] : Või: loomult samasugune nagu nendegi jumalad

2. Venjamini kampaania Euroopa tundrates aastatel 1825–1830

Järgmine tähtis etapp põhjaalade elanike ristiusustamise ajaloos leidis aset umbes sajand hiljem. Esimestena puutusid venelastega kokku Arhangelski idapoolsemate tundrate neenetsid. 19. sajandi esimese kolmandiku lõpuks ei olnud kristlus neile täiesti tundmatu, kuna neil olid tihedad sidemed õigeusklike izmakomidega, kes olid põhjapõdrakasvatust arendanud sedavõrd efektiivselt, et neil olid selleks ajaks suured karjad ja nad kasutasid põtrade karjatamiseks neenetsite tööjõudu.

Ristitud neenetsite arv oli väga väike. Olukorra muutmiseks alustas arhimandriit Venjamin 1825. aastal ulatuslikku ristimiskampaaniat. Viie aasta jooksul olevat tal õnnestunud ristida u 84% Euroopa neenetsitest. Kõige tõrjuvamaks osutusid ristiusu suhtes idapoolse Suure Maa (Bolšezemelskaja) tundra elanikud, kuid ka seal saavutas Venjamin hea kontakti suure osaga elanikkonnast. 1830. aastaks aktiivne misjonitöö lõpetati. Selleks ajaks oli neenetsi aladel loodud kolm kirikut eesmärgiga süvendada vastristitutes uue usu sisemist omaksvõttu.

Heade tulemuste poolest meenutab Venjamini kampaania sajand varem toimunud Filofei ekspeditsiooni. Huvitav on võrrelda kahe misjonäri lähenemist ja vaadelda, milliste vahenditega nad erinevates piirkondades sarnaseid tulemusi saavutasid. Venjamini puhul saab lähtuda erakordselt huvitavatest allikatest, kuna misjonär kirjutas oma töö ja kogemuse põhjal kolm artiklit. Ühes neist annab ta ülevaate samojeedidega asustatud aladest ja nende kultuurist, kaks ülejäänut on otsekui

lühivormis kirjutatud päevik, mille vaimulik saatis piiskopile misjonitöö edenemisest kokkuvõtteid tehes. Neid kasutades tuleb kahtlemata arvesse võtta ühelt poolt seda, kellele tekst oli suunatud, ja teiselt poolt päevikulist kirjutusvormi, kuid sellest hoolimata on tegu küllaltki informatiivse materjaliga.

Erinevused Filofei ja Venjamini töös on silmatorkavad.

- Allikates leiduva info põhjal võib väita, et juba misjonäride ilmumine põliselanike ette on kardinaalselt erinev. Nagu eespool mainisin, ehtis Filofei end säravate ametisümbolitega eesmärgiga veenda põliselanikke kristliku usu ülimumuslikkuses. Ta liikus peamiselt laevaga mööda suuremaid jõgesid, peatudes jõeäärsetes laagrites. Oma tulekuga rõhutas ta kuristikku enda ja põliselanike vahel. Venjamin seevastu püüdis olla neenetsitega võimalikult sarnane: ta hakkas elama pärismaalastele omast elu, rännates kuude kaupa põhjapõtradega tundras ja elades ilmselt püstkojas. Nähtavasti püüdis ta väliseid erinevusi vähendada eeskätt selleks, et keskenduda vaimsele tegevusele.
- Kaks kõnealust misjonäri tegutsesid erinevatel aegadel. Venjamini ajal ei usutud ilmselt enam nii sügavalt kui varem ristimise automaatsesse, maagilisse toimesse. Venjamin kasutas jätkuvalt mõningaid töövõtteid, mis olid esikohal Filofei tegevuses (näiteks iidolite hävitamist). Arhimandriit on seda oma kirjutistes mitmes kohas kirjeldanud, mainides otsekui möödaminnes ühe või mitme pühapaiga hävitamist. Näiteks käis ta just sel eesmärgil neenetsite jaoks pühalt Vaigatši saarel. Tuleb siiski rõhutada, et iidolite hävitamine on tema strateegias teisejärgulisel kohal: ta hävitas iidoleid kui vana ja vale usu sümboleid, mingit argumenteerivat funktsiooni selles toimingus tema jaoks enam ei olnud. Venjamini jaoks ei ole jumalate konkurentsi seadmine oluline.
- Venjamini põhiline eesmärk oli neenetsite veenmine kristluse ainuõigsuses. Selline lähenemine nõuab paratamatult sõnalise selgituse kasutamist. Ka Filofei kasutas tõlke, kuid ilmselt üksnes olmeprobleemidega seotud sõnumite edastamiseks. Venjamini jaoks oli tõlgil keskne tähtsus. Kindlasti nõuaks tõlkide roll ristiusustamises pikemat lahtimõtestamist ja ulatuslikumat uurimist. Paraku aga leidub selle kohta liiga vähe andmeid, et oleks võimalik teha kaugeleulatuvaid järeldusi. Igatahes tundub, et Venjamin mõistis keele olulisust ja teda häiris tõlgi kasutamise vajadus. Seetõttu otsustas ta ise neenetsi keele selgeks õppida ja pühendas sellele peaaegu terve aasta.

- Kui Filofei puhul ei saa füüsilise vägivalla kasutamist välistada (näiteks kohalike ristimisel või vastupanu mahasurumisel), siis Venjamini puhul ei mänginud jõud kuigi olulist rolli. Tõsi küll – ka tema kaaskonnas oli *ispravnik* (korrakaitse esindaja), kelle kohalolek võis märku anda sellest, et vaimuliku puhul on tegu võimude kaitse all tegutseva isikuga. Ent samas on ilmselge, et vägivalla kasutamine ei olnud osa misjonäri ristiusustamisloogikast.
- Venjamin püüdis leida neenetsite seast liitlasi, kes tema veenmistööd toetaksid. Mitmes kohas tutvustas ta kohalikele neenetsit, kelle üks halvatud käsi pärast ristimist õige pisut liikuma oli hakanud. Arhimandriidi jaoks oli see näide tugev argument kristluse kasuks – selline, mida neenetsid mõistsid, kuna nad said toetuda analoogiale kohalike šamaanide ja vaimude imetegudega.
- Olemasoleva materjali põhjal ei saa midagi kindlat arvata selle kohta, millised võisid olla neenetsite reaktsioonid Venjamini tegevusele. Vaimulik on oma kirjutistes rõhutanud, et tavaliselt keeldusid neenetsid alguses ristimist vastu võtmast, hiljem aga andsid nad rõõmsalt (Venjamini kasutatud sõna) oma nõusoleku. Võib oletada, et neenetsid leidsid piisavalt palju põhjuseid, et misjonärile meelepärast käituda. Nimelt ei kaasnud ristimisega põhimõttelisi probleeme. Otse vastupidi, see võis pakkuda kaitset võõraste eest. Pealegi võis Venjamin vahel käituda pealetükkivalt ja tema soovidele võidi vastu tulla ka lihtsalt selleks, et temast lahti saada. Samuti võib oletada, et tundras liikudes oli võimalik misjonäriiga kohtumist vältida.
- Lõpuks tuleb tähelepanu pöörata sellele, et Venjamini vaated olid küllaltki avatud: ajal, mil õigeusu kirik veel kõhkles Venemaa põliselanike keelte vajalikkuses, püüdis Venjamin tõlkida neenetsi keelde üht osa Uuest Testamendist. Seega oli ta esimene, kes püüdis neenetsi keelt kirja panna, luues selleks otstarbeks ise vajaliku kirjaviisi. Paraku ei mõjutanud see katse edaspidiseid arenguid, sest tõlke kvaliteedi aastakümneid kestnud kontrollimine lõppes tekstide kadumisega.

3. Irinarh ja Obdorski misjon

Kui Irinarh Šemanovski 1898. aastal Obdorski misjoni juhatajana tööle asus, oli massiristimiste aeg juba möödunud. Ametlikult oli suurem osa n.-ö ligipääsetavatest põliselanikest ristitud. Misjoni eesmärgiks polnud enam esimese sammu tegemine,

vaid usu kinnitamine ja lahtiseletamine. Irinarh tegutses täiesti uutes oludes. Erinevalt eespool käsitletud vaimulikest oli tal eeskuju: selleks oli Nikolai Ilminski, kes 19. sajandi viimasel kolmandikul oli Volga regiooni põliselanike juures välja töötanud koolisüsteemi, kus lapsed õppisid küll emakeeles, kuid kristlikus vaimus, saades nõnda võimaluse vene maailma sulanduda. Ilminski kontseptsiooni nurgakiviks oli arusaam, et tõeline kristlane on see, kes mõistab oma südames õigeusu olemust. Seda on aga võimalik saavutada üksnes siis, kui ristiusu õpetust antakse edasi kohalikus keeles. Kool näis olevat parim lahendus lastesse kristlike tõdede juurutamiseks: laste kaudu sai usku levitada nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt.

Enesestmõistetavalt ei saa Irinarhi tegevust otseselt võrrelda tema eelkäijate kampaaniatega. Ent sellegipoolest on huvitav vaadata, kuidas suhtus too haritud ja intelligentne vaimulik põliselanikesse ja püüdis nende juures misjonitööd teha. Irinarhi töö kohta on meieni jõudnud üsna palju andmeid, kuna misjonär ise avaldas õigeusu kiriku ajakirjades kümneid artikleid.

- Esiteks torkab silma Irinarhi südamlük suhtumine põliselanikesse. Filofei suhtumisest annab riivamisi tunnistust ainult üks elu lõpuaastatel kirjutatud kiri, kus ta mainib, et Vene võimud ja kolonistid käituvad põliselanikega ebaõiglaselt, eemaldades neid kirikust ja Jumalast. Venjamin küll tundis kohalike vastu huvi, kuid tema kirjapandust jääb mulje, et see huvi oli eelkõige teaduslik. Samas ei tohi unustada tema kirjutiste konteksti, adressaati. Seega saab Venjamini tegelikust suhtumisest ainult hüpoteese püstitada. Irinarh rõhutab oma artiklites peamiselt kaht aspekti.
 - o Tema arvates on põliselanikud oma elukeskkonnaga ideaalselt kohanenud. Vaimuliku tekstidest ja tegudest paistab välja sügav austus kohaliku kultuuri vastu ja veendumus, et pärismaalasi ei tunta piisavalt hästi. Tahe näidata kohalike nutikust on kindlasti üks olulisi asjaolusid, mis ajendas teda koostama muuseumikogu neenetsite ja hantide materiaalse kultuuri esemetest. Samuti ülistas Irinarh neenetsite rändavat eluviisi, püüdes veenda oma lugejaid, et rändkarjakasvatus pole sugugi mitte hirmus, vaid hoopis ratsionaalne ja ilus eluviis. Tolleaegset positivistlikku ja evolutsionistlikku vaimsust arvestades (mis tegelikult on Venemaal veel tänapäevalgi valdav) oli tegu eriti uuendusliku lähenemisega. Irinarhis ei tekitanud austust mitte ainult kultuuriline kohanemine raskete tingimustega, vaid ka põliselanike

eetiline ellusuhtumine. Seda tuleb esile tõsta kas või seetõttu, et tavaliselt arvasid misjonärid, et juhtnööre õige elu elamiseks võib leida ainult kristlusest. Irinarh näitab kõnekalt näiteks põliselanike pereelu harmoonilisust. Kuigi vanemate keeldumine usaldada oma lapsi misjonäride kooli õpetajate hoole alla tegi Irinarhi ülesande keerulisemaks, mõistab tema kirjutiste lugeja ometi, et selline armastus laste vastu on misjonäri arvates igati õigustatud.

- Irinarhi sõnul elasid põhjaalade põliskultuuri kandjad tollal väga trööstitud elu, mille oli kaasa toonud majanduslike suhete arendamine kolonistidega. Irinarhi suhtumises põliselanikesse on väga tähtis koht kaastundel. Seda lähenemist püüdis ta levitada ka Obdorski jõukamate kodanike juures, et nad aitaksid leevendada kohalike elanike tõsisemaid probleeme. Ilmselt aitas Irinarhil paljude pärismaalaste usalduse saavutada mure inimeste käekäigu pärast ka maises elus, mitte ainult hinge päästmise mõttes.

Just viimati nimetatud asjaoluga on seotud Irinarhi tegevuse teine huvitav aspekt: kui tema eelkäijad olid misjonitöös keskendunud vaimsetele küsimustele, siis Irinarhi juures näib see olevat suhteliselt väikese tähtsusega. Tema tegevus on suunatud konkreetsete tegude elluviimisele, millest võiks põliselanikele abi olla. Obdorski kool muudeti varsti pärast tema tulekut internaadiks. Seal leidsid varjupaiga põliselanikest orvud, kelle kasuvanemad misjonäride hoolde usaldasid. Kuna orbude seas oli aina rohkem väga väikeseid lapsi, avas Irinarh koolieelikute jaoks lastekodu, mis töötas mõne aasta vältel. Jääb tunne, nagu olnuks misjon põliselanike jaoks otsekui eeskostja. Ometi ei soovi ma siinkohal luua pilti Irinarhist kui sisuliselt ilmalike kalduvustega inimesest. Ilmselgelt oli misjonär sügavalt usklik, kuid tema arusaam kristlusest oli nähtavasti pigem inimesekeskne kui dogmale suunatud.

Irinarhil oli oma tegevuse lõppeesmärkidest väga originaalne arusaam, mis erineb oluliselt näiteks Ilminski omast. Ilminski oli veendunud, et kui inimesed on kristluse oma südames tõepoolest vastu võtnud, on terve nende elu sellest mõjutatud ja tasapisi muutuvadki nad mitte ainult usklikeks, vaid ühtlasi ka venelasteks. Irinarh ei mõistnud asju kaugeltki mitte samamoodi: tema soovis luua kristlikku mudelit põliselanike kultuuri sees. Koolis püüdis ta neile õpetada emakeelt, samuti armastust ja respekti selle suhtes. Ta soovis, et pärast kooli läheksid põliselanikud tundrassa

tagasi, elama kultuursemat ja valgustatumat elu. Aga ta ei püüdnud vähimalgi määral muuta nende identiteeti.

Seega võib väita, et Irinarh oli mitmeski mõttes oma ajast ees ja tema seisukohad näivad sajand hiljem olevat üllatavalt ajakohased.

Esitatud ülevaade võimaldab ühelt poolt jälgida, kuidas arenesid kahe sajandi jooksul arusaamad misjonitööst, teisest küljest näitab see erinevate isiksuste mõju Venemaa põhjaalade ristiusustamisele.